

Anna Rygorowicz-Kuźma
Białystok

Duma – cnota czy grzech?
O leksemach *гордость* i *гордыня*
w słownikach języka rosyjskiego

Pojęcia typu miłość, duma, pokora itp., choć obecne w każdym języku i każdej kulturze, w każdej z nich mają swoją odrębną specyfikę, gdyż są wykładnikiem wielowiekowych tradycji, kształtujących się w różnych warunkach historyczno-społecznych. Mogą też być rozpatrywane w różnych aspektach, np. w aspekcie świeckim lub religijnym. W tym artykule zwrócimy uwagę na rosyjskie rozumienie pojęcia dumy/pychy, wyrażonej w języku rosyjskim w leksemach *гордость* i *гордыня*.

Historia państwa rosyjskiego od jego zarania była silnie związana z religią. Rosjanie przez wiele wieków wzorowali się na etyce chrześcijańskiej, ich kultura i obyczajowość wyrosła bowiem w dużej mierze na gruncie prawosławia. Tradycja rosyjska odrzucała egoizm i pychę/dumę jednostki, tzw. *dumne Ja*, przynależne kulturze Zachodu. Rosjanina w myśl zasad chrześcijaństwa powinna charakteryzować pokora wobec Boga, świata i ludzi¹. Duma (*гордость*) rozumiana więc była przede wszystkim jako grzech.

W Piśmie Świętym, zarówno w Starym, jak i Nowym Testamencie niejednokrotnie znajdujemy ostrzeżenie przed grzechem pychy: „*Придет гордость, придет и посрамление; но со смиренными – мудрость*” (Przyp. 11:2)², „*Погибели предшествует гордость, и падению – надменность*” (Przyp. 16:18), „*Гордость человека унижает его, а смиренный духом приобретает честь*” (Przyp. 29:23), „*Бог гордым про-*

¹ *Mentalność rosyjska. Słownik*, red. Andrzej de Lazari, Katowice 1995, s. 21, 112.

² Cytaty z Pisma Świętego za: Библия, Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета в русском переводе с приложениями, Брюссель 1989.

тивится, а смиренным дает благодать" (1 P. 5:5), „Исходящее из человека оскверняет человека. Ибо изнутри, из сердца человеческого, исходят злые помыслы, прелюбодеяния, любодеяния, убийства, кражи, лихоимство, злоба, коварство, непотребство, завистливое око, богохульство, гордость, безумство" (Mk, 7:20–22) itp.

Pycha/duma wymieniana jest w wykazach grzechów w wielu staroruskich zabytkach, m.in. w przekładowych i oryginalnych „słowach”, takich jak: „Drabina” Jana Klimaka („Лествица” Иоанна Синайского), „Pszczola” („Пчела”), „Słowa i pouczenia” Jana Złotoustego („Слова и поучения” Иоанна Златоуста), „Pouczenie” („Почучение”) metropolity Cyryla, „Ustalenia Soboru Włodzimirskiego” („Определения Владимирского собора”) 1274 r., „Słowa” („Слова”) Serapiona Włodzimirskiego itp. W. Kolesow analizując powyższe i inne staroruskie teksty wyekscerpował z nich grupę terminów określających grzech wywyższania się, dumi. Są to leksemy: *дерзость* (*дерзновенье*), *строптивость*, *презорство*, *высокоумье*, *самовольство*, *самолюбье*, *гордыня* (*гордость*, *гордение*), *величанье* (*заносчивость*), *тщеславие*, *суетство*³. Należy zauważyć, iż *гордыня*, *гордость* (i dodatkowo *гордение*) występują w tych spisach zamiennie, pozostają też synonimami aż do XX wieku.

Etymologia wyrazów z rdzeniem *gord-* nie jest do końca jasna, jednak wielu językoznawców wiąże ją z łac. *gurdus* ‘тупой, глупый, бестолковый’ (zob. np. Fas., I, 440; Krył., 95)⁴. Pierwotne znaczenie staroruskiego przymiotnika *гърдъ* też miało negatywne zabarwienie: ‘дурной, глупый, надменный’ (Krył., 95).

Ukształtowane na fundamentach chrześcijaństwa negatywne znaczenie dumi funkcjonowało w języku rosyjskim jako dominujące przez wiele wieków. Dopiero w XVIII wieku pojawiło się nowe, pozytywnie zabarwione znaczenie wyrazu *гордость*. Zostało ono zarejestrowane w „Słowniku języka rosyjskiego XVIII wieku” („Словарь русского языка XVIII века”). Obok tradycyjnego pierwotnego znaczenia leksemu *гордость* rejestruje on znaczenie drugie: ‘чувство собственного достоинства, самоуважения, самоудовлетворения’ (Sl. XVIII, I, 168)⁵. Należy tu zaznaczyć, iż wiek XVIII to okres przenikania na tereny Rosji prądów oświeceniowych i związanej z nimi

³ В. В. Колесов, *Древняя Русь: наследие в слове*. В 5-ти кн. Кн. 2. *Добро и Зло*, Санкт-Петербург 2001, с. 18–19.

⁴ Fas. = М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–4, Москва 1986; Krył. = Г. А. Крылов, *Этимологический словарь русского языка*, Санкт-Петербург 2005.

⁵ *Словарь русского языка XVIII века*, вып. 5, Ленинград 1989.

kultury świeckiej europejskiego typu. Jak pisze S. D. Sieriebrianuj: „Россия (Московское государство) вплоть до XVIII (или даже XIX) в. не участвовала в западноевропейском «культурном процессе» т.е. в том культурном развитии Западной Европы, которое сделало этот «полуостров Евразии» «бродилом» мировой истории Нового времени. В XVIII веке верхний образованный слой России стал энергично и жадно усваивать идеи и формы западноевропейской культуры”⁶. Nowe znaczenie dumy było więc zapewne zapożyczeniem zachodnioeuropejskim. W. M. Kруглов w jednym ze swoich artykułów zwraca uwagę na specyficzne wyrażenie *благородная гордость*, które pojawiło się w języku rosyjskim pod koniec XVIII wieku. Najprawdopodobniej, jak twierdzi, było ono użyte po raz pierwszy przez N. I. Nowikowa w jednym z artykułów opublikowanych w grudniowym numerze czasopisma „Утренний свет” z 1777 r.⁷ Wyrażenie *благородная гордость* to dosłowne tłumaczenie francuskiego *noble orgueil*⁸. Opis owej szlachetnej dumy odnajdujemy w artykule N. Nowikowa „О достоинстве человека в отношениях к Богу и миру”. Píše on następująco: „благородная гордость думает о себе возвышенно, присволяет себе честь, соразмерную своему существу, а притом и о других думает высоко и от всего сердца готова им такую же честь, или еще и большую, приписывать, когда того истина требует”⁹.

Mimo pojawienia się w języku (przede wszystkim piśmiennictwa rosyjskiego) pozytywnego znaczenia wyrazu *гордость*, nie było ono zbyt aktywne, gdyż przeczyło tradycyjnemu dla Rosjan chrześcijańskiemu spojrzeniu na pojęcie dumy. Dlatego też podstawowe słowniki XIX w. rejestrują tylko tradycyjne negatywne użycia wyrazów z rdzeniem *gord-*, por. np. artykuły hasłowe:

гордость – качество гордого, надменность, высокомерие (SAN, I, 278)¹⁰;

гордый, гордынный, гордостный, горделивый, надменный, высокомерный, кичливый; надутый, выносый, спесивый, зазнающийся; кто ставит

⁶ С. Д. Серебряный, *О советской парадигме (замечки индолога)*, Чтения по истории и теории культуры, вып. 43, Москва 2004, с. 16.

⁷ В. М. Круглов, *Из истории морально-этической лексики: благородная гордость*, [w:] Международная конференция: Екатерина Великая: эпоха российской истории, Тезисы докладов, Санкт-Петербург, 26–29 августа 1996, Отв. ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин, Санкт-Петербург 1996, s. 76.

⁸ Ibidem, s. 76.

⁹ Н. И. Новиков, *Избранные произведения*, Москва-Ленинград 1951, s. 391.

¹⁰ SAN = *Словарь церковно-славянского и русского языка*, т. 1–4, Санкт-Петербург 1847.

себя самого выше прочих. (...) **Гордость, гордыня, горделивость**, качество, свойство гордого; надменность, высокомерие. *Гордым быть, глупым слыть. Гордым Бог противится, а смиренным дает благодать. В убогой гордости дьяволу утеха. Во всякой гордости черту много радости. Смирение паче гордости* (DAL, I, 353)¹¹.

Przytoczone za definicją ilustracje wyraźnie wskazują, jakimi wartościami kierował się, a przynajmniej powinien się kierować ówczesny człowiek i czego unikał. Duma zaliczana była do cech nagannych i wiązała się z „działaniem” diabła.

Początek XX wieku dla państwa rosyjskiego okazał się niezwykle burzliwym i znamienym zarówno w planie historyczno-politycznym, jak i społeczno-kulturowym. Nowa ideologia spowodowała przetasowanie dotychczasowych tradycyjnych wartości. W rzeczywistości komunistycznej grzech dumy stał się wręcz pożądaną cnotą. Hasła radzieckie głosiły m.in.: „Наши достижения – наша гордость!”, „Человек – это звучит гордо!”¹², „У советских собственная гордость, на буржуев смотрим свысока!”¹³ itp. Ideologia marksizmu propagowała wyższość człowieka radzieckiego i wszechwiedzę radzieckiego uczonego. S. D. Sieriebrianij wskazuje wręcz na „epistemologiczną pychę” („эпистемологическая гордыня”) tego okresu. Píše on: „Предполагалось (всегда ли искренне?), что «советский ученый» вооружен «единственно научным» и «самым верным» «мировоззрением» («методом») под названием «марксизм» или «марксизм-ленинизм» (...). Этот «метод» обеспечивал «советскому ученому» превосходство над учеными «немарксистскими» и, более того, служил своего рода «универсальной отмычкой» ко всем научным (и даже не только научным) проблемам. Отсюда – гносеологическая (эпистемологическая) гордыня, отсутствие смирения перед сложностью и возможной непознаваемостью мира”¹⁴. Duma ze sfery etyki przemieściła się do obszaru polityki, ideologii. Należało być dumnym z ojczyzny, partii, ze wszelkich osiągnięć państwa radzieckiego.

W słownikach tego okresu pozytywne znaczenie dumy zostało szybko odzwierciedlone. Ilustrację mogą tu stanowić artykuły hasłowe z dwóch

¹¹ DAL = В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, совмещенная редакция изданий В. И. Даля и И. А. Бодуэна де Куртенэ в современном написании, т. 1–4, Москва 2006.

¹² В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина, *Толковый словарь языка совдепии*, Санкт-Петербург 1998, s. 658.

¹³ В. Маяковский, *Бродвей*

¹⁴ С. Д. Серебряный, *О советской парадигме...*, s. 8.

podstawowych ówczesnie słowników, słownika S. I. Ożegowa i tzw. Małego słownika akademickiego:

гордость – 1. чувство собственного достоинства, самоуважения. 2. чувство удовлетворения от сознания достигнутых успехов, чувство своего превосходства в чем-либо. *Говорить с гордостью. Испытывать гордость.* || *чья.* о том, чем или кем гордятся. 3. чрезмерно высокое мнение о себе и пренебрежение к другим; заносчивость, высокомерие (MAS, I, 332)¹⁵;

гордость – 1. чувство собственного достоинства, самоуважения. *Национальная гордость.* 2. чувство удовлетворения от чего-н. *Гордость победы.* 3. высокомерие, чрезмерно высокое мнение о себе. *Обвинить кого-н. в гордости.* 4. *кого-чего.* о том, кем (чем) гордятся. *Этот студент – гордость института.* (Oż-73, 128)¹⁶

Powyższe przykłady wskazują nie tylko na zmianę nacechowania wyrazu *гордость*, ale również na wyodrębnienie się kilku oddzielnych pozytywnych znaczeń. Ta semantyczna dyferencjacja i specjalizacja związana była ze wzmoczoną aktywnością użycia leksemu i rozszerzeniem jego łączliwości. Pierwotne znaczenie dumy utraciło konotacje religijne i zostało przesunięte na ostatnie miejsce w hierarchii znaczeń, nastąpiła zatem jego funkcjonalna degradacja. Nowe znaczenie ‘чувство собственного достоинства’, a właściwie stosunkowo nowe, gdyż zarejestrowane już pod koniec XVIII wieku, choć dotąd niezbyt aktywne, stało się dominującym. Dotychczasowe synonimy *гордость* – *гордыня* uległy semantycznej polaryzacji. Pojęcie *гордость* przybliżyło się znaczeniowo do wyrazów *достоинство*, *самоуважение* i takie synonimy przytaczane są w leksykonach radzieckich, zob. np.: *гордость* – 1. достоинство, чувство собственного достоинства, самолюбие, самоуважение (SSRJ, 108)¹⁷. Forma *гордыня* pozostała w roli cech negatywnych, wydaje się też, iż nie utraciła konotacji religijnych, w związku z czym została przesunięta do zasobów pasywnych języka jako przestarzała i nieaktualna, zob.: *гордыня* – устар. непомерная гордость (MAS, I, 332; Oż-73, 128). Należy tu dodać, iż już w XIX w. można zauważyć różnicowanie się językowego obszaru użycia form *гордость* i *гордыня*; leksem *гордыня* traktowany jest np. w SAN jako termin religijny, zob. klasyfikator перк.: *гордыня* – церк. то же, что гордость (SAN, I, 278).

¹⁵ MAS = *Словарь русского языка в 4-х томах*, ред. А. П. Евгеньева, Москва 1981–1984.

¹⁶ Oż-73 = С. И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва 1973.

¹⁷ SSRJ = З. Е. Александрова, *Словарь синонимов русского языка*, Москва 1968.

Koniec XX wieku to kolejny przełom w państwie rosyjskim, związany tym razem z upadkiem dyktatury radzieckiej. Wraz z „likwidacją” ustroju komunistycznego zmienił się wpajany przez ok. 70 lat system wartości człowieka. Nastąpił okres ideowej „próżni” i moralnej swobody. Tę powstałą pustkę moralną społeczeństwo rosyjskie musiało wypełnić nową treścią. Wielu Rosjan zwróciło się ku tradycyjnym chrześcijańskim wartościom, inni przejęli świeckie wzorce świata zachodniego. Co się stało z radziecką dumą i rozumieniem wyrazów *гордость*, *гордыня*?

Porównanie artykułów hasłowych leksemu *гордость* w źródłach radzieckich i końca XX wieku pozwala zauważyć trwałość minionej ideologii. Przytoczmy interesujący nas materiał źródłowy z wybranych słowników współczesnych:

гордость – 1. чувство собственного достоинства, самоуважения. *Национальная гордость. Мужская, девичья гордость. Рабочая, профессиональная гордость. Гордость не позволяет принять чью-л. помощь. Гордость мешает сделать что-л.* 2. чувство удовлетворения от осознания достигнутых успехов, чувство превосходства в чем-л. *Говорить с гордостью. Испытывать гордость. Гордость отца, сына. Гордость за чьи-л. успехи. Гордость за науку. Гордость за родину. С гордостью думать, говорить о ком-л.* 3. преувеличенно высокое мнение о себе и пренебрежение к другим; заносчивость, высокомерие. *Его молчаливость принимали за гордость, пренебрежение к окружающим.* 4. кого или чья. о том, кем (чем) гордятся. *Эти музыканты – слава и гордость нашей страны. Ты моя радость, моя гордость! Она была красой и гордостью семьи.* (BTS, 219)¹⁸

гордость – 1. чувство собственного достоинства, самоуважения. *Национальная гордость.* 2. чувство удовлетворения от чего-н. *Гордость победой.* 3. кого или чья. о том, кем (чем) гордятся. *Этот студент – гордость института.* 4. высокомерие, чрезмерно высокое мнение о себе, спесь (разг.) *Из-за своей гордости ни с кем не дружит.* (OSz-4, 138)¹⁹

Duma (*гордость*) pozostaje przede wszystkim pozytywną cechą człowieka, choć niewątpliwie traci wymiar ideologiczny. Najniżej w semantycznej hierarchii umiejscowione jest negatywnie nacechowane znaczenie ‘pycha, wyniosłość’ (wyokoмерие). Porównanie artykułów hasłowych z Oż-73 i OSz-4 wskazuje wyraźnie na hierarchiczną i stylistyczną degradację tego

¹⁸ BTS = *Большой толковый словарь русского языка*, главн. ред. С. А. Кузнецов, Санкт-Петербург 1998.

¹⁹ OSz-4 = *Толковый словарь русского языка*, С. И. Ожегов и Н. Ю. Шведова, Москва 2004.

znaczenia (por. Oż-73, 3 zn.; OSz-4, 4 zn. (пазг.)). Przegląd współczesnych słowników językowych potwierdza tę tezę, dominuje pozytywne nacechowanie dumy. W „Słowniku epitetów języka rosyjskiego” („Словарь эпитетов русского языка”) zarejestrowany jest szereg pozytywnych określeń dumy, *гордость* może być m.in.: *благородная, врожденная, девичья, женская, законная, мальчишеская, материнская, мужская, народная, национальная, отеческая, патриотическая, профессиональная, пылкая, родительская, скромная, справедливая, тихая, человеческая, честная* (SE, 47)²⁰. W „Słowniku synonimów języka rosyjskiego” („Словарь синонимов русского языка”) hasło *гордость* odsyła nas do wyrazu *самолюбие*, który wydawać by się mogło, wskazuje na negatywną cechę człowieka. Jednakże pod hasłem *самолюбие* odnajdujemy opis ‘высокая оценка своих сил, сочетающаяся с чувствительностью к мнению окружающих о себе’ i synonimy *амбиция* (пазг.), *гордость* (SSA, 499)²¹. Leksem *самолюбие* wykazuje więc tendencje podobne do jednostki *гордость* – przemieszcza się po skali aksjologicznej od negatywnie rozumianego egoizmu ku dostojności²². Jeszcze inny pozytywny synonim dla wyrazu *гордость* rejestruje „Большой толковый словарь русских существительных”, zob.: *гордость* – чувство собственного достоинства, удовлетворения от сознания достигнутых успехов, чувство своего превосходства в чем-л.; син. самоуважение (TSRS, 202)²³. Zgodnie z tym współczesnym źródłem leksykograficznym *duma* (*гордость*) jest równoważna z szacunkiem do samego siebie (*самоуважение*).

Leksem *гордыня* we współczesnych słownikach powraca do aktywnych zasobów językowych, tracąc dodany mu w epoce radzieckiej kwalifikator *устарелое*. Żaden z elementów definicji lub ilustracji hasłowej nie wskazuje jednak na religijne konotacje wyrazu. Co więcej, jak wynika z definicji zawartej w OSz-4, może mieć on zarówno negatywne, jak i pozytywne nacechowanie, zob.: *гордыня* – (высок.) непомерная гордость (в 1 и 4 знач.) *Обуздать свою гордыню* (OSz-4, 138).

Przykłady podobne historii leksemów *гордость* i *гордыня* w języku rosyjskim można by mnożyć. Odzwierciedlają one proces przenikania i adap-

²⁰ SE = К. С. Горбачевич, *Словарь эпитетов русского языка*, Санкт-Петербург 2000.

²¹ SSA = Т. С. Алиева, *Словарь синонимов русского языка*, Москва 2001.

²² Na ten temat zob.: A. Rygorowicz-Kuźma, *Godność własna czy egoizm? O leksemach самолюбие i себялюбие w opisowych słownikach języka rosyjskiego*, [w:] *Studia Wschodniosłowiańskie*, t. 8, Białystok 2008, s. 161–166.

²³ TSRS = *Большой толковый словарь русских существительных: Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы*, под ред. проф. Л. Г. Бабенко, Москва 2005.

tacji terminów chrześcijańskich w kulturze „pozareligijnej” (tzn. świeckiej). Jak widać, kultura ta jest na tyle silna, by nie tylko przyswoić sobie tradycyjne pojęcia religijne, ale też nadać im nowy, często znacznie odmienny od pierwotnego, sens. Niewątpliwie okres komunizmu i oderwanie od tradycji prawosławia znacznie ten proces ułatwił. Nie można jednak konstatować, iż przewartościowanie pojęć takich jak *гордость* jest wynikiem jedynie radzieckiej ideologii. Zacieranie granic dobra i zła, relatywność i elastyczność pojęć to wynik globalizacji kultury, co w dzisiejszym z informatyzowanym i integrującym się świecie jest nieuchronne.

PRAID – VIRTUE OR SIN? ABOUT THE LEXEMES *ГОРДОСТЬ* AND *ГОРДЫНЯ*
IN THE DICTIONARIES OF THE RUSSIAN LANGUAGE

S U M M A R Y

This paper focuses on a descriptive diachronic analysis of *гордость* and *гордыня* lexemes in Russian historical and modern lexicographical resources. In the Russian Orthodox tradition praid (*гордость/гордыня*) meant sin. In the XX century the word *гордость* was displaced from the semantical pool of “wrong” to area of “right”. Synonyms *гордость* and *гордыня* underwent a semantical polarization. The historical development of these words reveal a gradual process of penetration and adaptation Christian terms in the secular culture and changes in spirituality or mentality of the Russian society.